

Два бачення світового порядку

Політика західних держав століттями характеризувалася боротьбою між двома протилежними баченнями світового ладу: ладом вільних і незалежних націй, кожна з яких прагне політичного блага відповідно до власних традицій і розуміння, і ладом народів, об'єднаних єдиним режимом права, який проголошувала й підтримувала єдина наднаціональна влада. В останні покоління перше бачення представляли такі країни, як Індія, Ізраїль, Японія, Норвегія, Південна Корея, Швейцарія і, звісно, Велика Британія, на хвилі її повернення до незалежності. Другого бачення дотримується більша частина керівництва Європейського Союзу, яке підтвердило свою відданість концепції «дедалі тіснішого союзу» народів у Маастрихтському договорі 1992 року й відтоді розпочало впровадження законів та валюти ЄС у більшості країн-членів, вимагаючи також вільного переміщення населення між більшістю держав-членів¹¹. Сполучені Штати, з часів свого заснування віддані ідеалові незалежної національної держави, здебільшого змогли зберегти цей характер аж до Другої світової війни. Але перед лицем конкуренції з Радянським Союзом, особливо після закінчення Холодної війни, вони відхилилися від цієї моделі національної незалежності й дедалі більше прагнули встановлення всесвітнього правового режиму, щоб засобами американської потуги нав'язувати його всім країнам¹².

Конфлікт між цими двома баченнями найкращого політичного ладу старий, як і сам Захід. Ідея того, що політичний лад має ґрунтуватися на незалежних націях, була важливою рисою мислення стародавнього Ізраїлю й відображена в Єврейській Біблії (тобто в Старому Завіті)¹³. І хоч у західній цивілізації протягом більшої частини її історії панували мрії про всесвітню імперію, наявність Біблії в центрі цієї цивілізації гарантувала, що ідея самовизначеної незалежної нації відроджуватиметься знов і знов¹⁴.

Чому Біблія так турбується про незалежність країн? Період ізраїльських пророків означений пануванням низки імперських держав: Єгипту, Вавилону, Ассирії і Персії, кожна з яких поступалася місцем наступній. Попри свої відмінності, кожна із цих імперій прагнула нав'язати людству загалом універсальний політичний порядок, адже боги послали їх для приборкання непотрібних суперечок між народами і створення єдиного міжнародного царства, у якому люди могли б жити разом у мирі та процвітанні. «Ніхто не голодував за моїх років, і ніхто не відчував спраги, — писав фараон Аменемхет I за кілька століть до Авраама. — Люди жили в мирі через те, що я чинив»¹⁵. І то не були пусті хвастощі. Припинивши війни у великих регіонах і залучивши їхнє населення до продуктивної сільськогосподарської роботи, володарі імперій фактично змогли принести мільйонам відносно надійний мир і покласти край загрозі голоду. Тож не дивно, що правителі стародавнього світу вважали своїм завданням, за словами вавилонського царя Хаммурапі, «привести до покори чотири сторони світу». Ця покора, власне, уможливлювала порятунок від війни, хвороб і голоду¹⁶.

Проте, попри очевидні економічні переваги єгипетського чи вавилонського миру, який мав би об'єднати людство, Біблія народилася з глибокого протистояння цій меті. Для пророків Ізраїлю Єгипет був «домом рабства», і вони не шкодували слів, висловлюючи жаль через кровопролиття та жорстокість, пов'язані з імперським завоюванням та імперським способом правління, його зверненням до рабства і вбивствами, його експропріацією жінок і власності¹⁷. Усе це, стверджували ізраїльські пророки, впливало з ідолопоклонства Єгипту — з його підпорядкування

богам, які виправдовували будь-які жертвопринесення, якщо це сприяло розширенню імперського царства миру й підтримувало виробництво зерна на максимальній потужності.

Чи існувала життєздатна альтернатива всесвітній імперії? Стародавній Близький Схід мав великий досвід локалізованої політичної влади у формі міст-держав. Але здебільшого вони були безпорадними перед імперськими арміями та ідеологією всесвітньої імперії, яка їх мотивувала. Саме в Біблії ми знаходимо перше стійке уявлення про іншу можливість — політичний порядок, заснований на незалежності нації, що живе в межах своїх кордонів поруч з іншими незалежними націями.

Під *нацією* я маю на увазі кілька племен зі спільною мовою чи релігією, а також минулою історією діяльності як орган спільної оборони та інших великомасштабних ініціатив¹⁸. Біблія систематично пропагує ідею про те, що члени нації повинні ставитися одне до одного як до «братів», а Мойсеїв закон запропонував ізраїльтянам своєрідну конституцію, яка об'єднувала їх у те, що сьогодні можна назвати *національною* державою¹⁹. Царя такої держави обирали «з-поміж твоїх братів». Її пророки також були «з-поміж вас, з твоїх братів». Те саме стосувалося і священників, призначених охороняти традиційні закони народу й навчати їх царя, «щоб його серце не зносилося понад своїми братами»²⁰. Ба більше, Мойсей установлює кордони для Ізраїлю, наказуючи своєму народові триматися якомога далі від земель сусідніх царств, таких як Моав, Едом і Аммон, які заслуговують на власну незалежність. Як він говорить людям від імені Бога:

Оце маєте перейти край братів ваших, синів Ісава, що живуть у Сеїрі. Вони боятимуться вас, ви, однак, уважайте. Не задирайтеся з ними; бо не дам вам ні п'яді їхньої землі, тому що Сеїр-гори віддав я Ісавові на власність. ... Не зачіпай Моава й не починай війни з ним, бо не дам тобі ні клаптика з їхньої землі в посідання; я віддав-бо Ар синам Лота в посілість. ... і наблизитися проти синів Аммона; не зачіпай їх, ані не починай війни з ними, бо не дам тобі нічого в посідання з землі синів Аммона: я віддав її синам Лота в посілість²¹.

Ці уривки не унікальні. У всій Біблії ми бачимо, що політичні прагнення пророків Ізраїлю — це не імперія, а згуртована й вільна нація, що живе у справедливості та мирі серед інших вільних націй²².

Отже, Біблія пропонує нову політичну концепцію: держава єдиної нації, об'єднаної, самоврядної та не зацікавленої в підкоренні сусідів. Цією державою керують не іноземці, відповідальні перед правителем у далекій країні, а царі й намісники, священники та пророки, що походять з-посеред самої нації, — особи, яких саме із цієї причини вважають більш здатними підтримувати зв'язок із потребами власного народу, своїх «братів», включно з тими, хто менш щасливий.

Крім того, оскільки ізраїльський цар репрезентує свій народ, а не якісь абстрактні універсальні амбіції, його повноваження можна обмежити, щоб запобігти зловживанням. На відміну від царів Єгипту чи Вавилону, ізраїльський цар, згідно з Мойсеевою «конституцією», не має повноважень видавати закони; це спадщина його народу, що не залежить від його примх. Він також не має повноважень призначати священників — щоб не підкорити собі в такий спосіб закон і релігію. Крім того, закон Мойсеїв обмежує право царя обкладати податком і поневолювати народ, так само як обмеження кордонів Ізраїлю не дає цареві плекати мрії про всесвітнє завоювання²³.

Важливо зазначити, що уявлення ізраїльтян про націю не мають нічого спільного з біологією чи тим, що ми називаємо *расою*²⁴. Для біблійних народів усе залежить від спільного розуміння історії, мови та релігії, які передаються від батьків до дітей, але до яких можуть також приєднатися сторонні. Книга Вихід, таким чином, навчає: було багато єгиптян, що приєдналися до єврейських рабів, які тікали з Єгипту, і вони отримали десять заповідей (точніше було б перекласти як «Десять приписів») на Синаї разом із рештою Ізраїлю. Так само Мойсей запрошує мідіянського* жерця Їтра приєднатися до єврейського народу.

* Мідіяни — неодноразово згадана у Старому Завіті група кочових (або напівкочових) племен, що в епоху Пізньої бронзи мешкали на північному заході Аравійського півострова. — *Прим. наук. ред.*

І моавитянка Рут стає частиною Ізраїлю, коли готова сказати Ноомі: «...твій народ буде моїм народом, і твій Бог моїм Богом», а її син стає відтак прабатьком самого царя Давида. Але здатність Ізраїлю залучити до своїх лав цих чужоземців залежить від готовності тих людей прийняти ізраїльського Бога, закони та розуміння історії. Не прийнявши цих ключових аспектів ізраїльської традиції, вони не стануть частиною ізраїльської нації²⁵.

Римська церква та її бачення імперії

Євреї були не єдиним народом, який визнав потенціал національної форми політичної організації як опори проти тиранії всесвітньої імперії. Грецький історик Полібій звинувачував грецькі міста-держави в тому, що вони не діяли як єдина нація у програній боротьбі з Римом. Ніколи в історії не існувало грецької національної держави*. Але Полібій мав перед собою приклади вірменів та євреїв періоду Макавеїв** — двох народів, які за його життя успішно повстали проти грецької імперії Селевкідів і утвердилися як незалежні національні держави, — і він, очевидно, сподівався, що одного дня Греція також об'єднається²⁶.

Проте впродовж більшої частини історії західних народів ідеал національної незалежності залишався значною мірою в стані невизначеності. Врешті-решт християнству вдалося утвердитися як державній релігії Риму. У цьому процесі воно прийняло римську мрію про всесвітню імперію та проект римського права, яке прагнуло створити єдину основу для *paх Romana* («римського миру»), що поширювався на всі нації²⁷. Упродовж понад тисячі

* Йдеться про часи, коли писав Полібій (II ст. до н.е.), і раніше. — Прим. наук. ред.

** Макавей — спочатку прізвисько одного з лідерів повстання євреїв проти влади Селевкідів (Юди Макавея), згодом термін «Макавей» став загальною назвою на позначення всіх учасників цього повстання, що тривало з 167-го по 134 рік до н.е. — Прим. наук. ред.

років християнство, в такий спосіб, узгоджувалося не з ідеєю звільнення народів, як пропонували ізраїльські пророки, а з майже тим самим прагненням, яке породило імперський Єгипет, Ассирію та Вавилонію, — прагненням створити глобальні імперії миру і процвітання²⁸.

Вважаючи себе «католицькою», або вселенською, церквою, Римська церква — теоретично і часто також на практиці — перебувала в союзі з німецькими імператорами Священної Римської імперії, яким було доручено заснувати всесвітню християнську імперію. У цьому римо-католицька політична думка сходилася з політичною думкою мусульманських халіфів та китайських імператорів, які також вважали, що їм доручено принести мир і процвітання світові під владою їхньої всесвітньої імперії²⁹.

Але християнська політична думка відрізнялася від мусульманської чи китайської принаймні в одному важливому аспекті: християнство мало Єврейську Біблію з її баченням справедливості у світі незалежних націй³⁰. Це бачення постійно створювало проблеми для ідеї всесвітньої католицької імперії, навіть попри те, що багато християнських мислителів не наважувалися повністю приймати Старий Завіт. Саме наявність Єврейської Біблії у християнському каноні визначила своєрідну історію французького католицизму, який набув національного характеру за зразком біблійного царства Давида і вперто чинив опір контролю пап та імператорів. Завдяки такому баченню сформувалися також самобутні національно-релігійні традиції англійців, поляків і чехів задовго до Реформації³¹.

Тим-то коли в XVI столітті виник протестантизм, водночас із винайденням друкарського верстата й широким розповсюдженням Біблії, перекладеної національними мовами, новий заклик до свободи тлумачення Святого Письма без авторитету Католицької церкви вплинув не лише на релігійну доктрину. Насамперед під впливом мислителів, орієнтованих на Старий Завіт, як-от Ульріх Цвінглі та Жан Кальвін, протестантизм прийняв і швидко перейняв самобутні національні традиції народів, роздратованих ідеями та інститутами, які вони вважали чужими для себе. У 1534 році Генріх VIII проголосив незалежність